

PhD értekezés tézisei

Jankovits László

Accessus ad Janum

A műértelmezés hagyományai

Janus Pannonius költészetében

Pécs — Szeged

1999

I.

A cím közvetlenül az *accessus ad auctores*, a hellénisztikus filozófiai bevezetésből származó, a grammatika, a retorika és a jog tudományában a XV. században is alkalmazott szövegmagyarázati módszerre utal, közvetve pedig az értekezés céljára: Janus Pannonius életpályájának és életművének értelmezésére a költő korában érvényes keretek között. Ezek a keretek főként a hellénisztikus iskolai grammatikai és retorikai képzéshez kötődnek.

Az itt található információk kínálta lehetőségeket néhány fontos kivételtől eltekintve a hazai humanizmuskutatás korántsem használta ki, és a XV. századi humanizmus általam ismert nemzetközi szakirodalma is csak általánosságban sorolja őket elő, anélkül, hogy egyes költők életpályáját, életművét, egyes munkáit segítségükkel értelmezné. Ennek oka jelentős részben a hellénisztikus kultúrát és a retorikát — gyakran a humanizmussal együtt és egyformán — degradáló romantikus értelmezői hagyomány lehet.

II.

Már Huszti József felhívta a figyelmet a Guarino-iskola kéziratos anyagának fontosságára. Az egyik ilyen forrás, egy Guarino-*recollecta* szolgált kiindulópontul a vizsgálódáshoz. Ez a *recollecta* — a mester előadásának kéziratban terjesztett jegyzete — részben tartalmazza az *accessus* szempontjait.

Értekezésem első négy fejezetben az *accessus* kínálta értelmezési szempontok közül a költői életmű és életpálya, az indok és a szándék, valamint a tudományok felosztása szempontjával foglalkoztam részletesen. Az ötödik fejezet az előgyakorlatok szerepét vizsgálja a versalkotás technikájában. A hatodik fejezet Janus panegyricusainak korabeli felfogását tárgyalja, az utolsó két fejezet pedig az előző fejezetek tanulságainak felhasználásával részletesen értelmez két olyan verset, amelynek fontos szerepet tulajdoníthatunk az életmű magyarországi szakaszában: a Várad-búcsúverset és az *Ad animam suam* című elégiát.

A Mellon Alapítvány jóvoltából a Harvard Egyetem Itáliai Reneszánszkutató Központja, a Villa I Tatti ösztöndíjasaként tanulmányoztam a firenzei Biblioteca Nazionale Centrale, a Biblioteca Laurenziana, a Biblioteca Riccardiana és az Archivio di Stato, valamint a ferrarai Biblioteca Ariostea kéziratok anyagát: itt Janus mesterének és kortársainak értekező és költői munkáit, Janus firenzei tartózkodására vonatkozó adatokat dolgoztam fel. *A klasszikus örökség Itáliában és Magyarországon a késő középkor és a kora reneszánsz között* c. konferencia során alkalmam nyílt tanulmányozni a Biblioteca Marciana fontos Battista Guarino-kódexét, hogy összevetessem az OSzK Clmae. 357. kéziratával. A kortárs humanisták munkáit tartalmazó nyomtatvány-anyagot a pécsi és a budapesti könyvtárak mellett nagy számban érhettem el az Österreichische Nationalbibliothek régi nyomtatványtárában (SIAWD), ahol a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként dolgozhattam. Mind a firenzei, mind a bécsi ösztöndíj során törekedtem feldolgozni a hazai könyvtárakban nem elérhető modern kiadásokat és szakirodalmat. A XV., ritkábban XVI. századi források körében a verses munkák mellett a költészettel kapcsolatos értekezésekre és a nevelési kézikönyvekre koncentráltam. A szakirodalomból főleg a tudományfelosztással, a dicsőítő beszédekkel, a műfajttörténettel, az Ovidius- és a Vergilius-hagyománnyal, valamint az északi humanistákkal kapcsolatos munkákra támaszkodtam. Az *accessus* tradíciójába tartozó értelmezések mellett kiemelten foglalkoztam azokkal a kézikönyvekkel, amelyek a *progymnasmákat*, a retorikai előgyakorlatokat ismertették. A Janus-szakirodalom feldolgozását — a kéziratok értekezéseket is beleértve — Török Lászlónak a *Régi magyar irodalmi szövegyűjtemény*hez írt jegyzetei részleges feldolgozásával zártam le.

III.

Az értekezés első fejezete végigköveti az *accessus* hagyományát: röviden összefoglalja az alexandriai filozófiai bevezetés filozófiai és grammatikai továbbélését a késő antik, kora középkori latin kultúrában. A latin filozófiai hagyomány elején Boëthiusnak az alexandriai filozófiai bevezetés alapján Porphyrios *Eisagógéjához* írt

Bevezetése áll, a grammatikai hagyományt a humanisták által a XV. sz. végéig megkérdőjelezetlenül Donatus és Servius neve alatt ismert két korpuszra vezethetjük vissza. A két hagyomány részben eltérő, korábban is, a XV. században is keveredő, a részletes magyarázatot megelőző szempontjai — a költő élete, a mű címe, a műfaj, a filozófiai besorolás, a mű létrejöttének indoka, a költő szándéka, a mű részeinek száma és aránya — hasznos kiindulópontok lehetnek Janus életpályájának és műveinek értelmezésében.

A második fejezet annak az életútnak a jelenlétét mutatja ki Janus esetében, amely Serviusnál és Donatusnál található meg. Az itt megjelenő *vita poetae* Vergilius életművébe sokkal több munkát sorol, mint a mai kutatás — munkásságába sorolja például az obszcén versek legjelentősebb gyűjteményét, a *Carmina Priapeát* is. Az életrajz a költő műveit az életkorok szerint tagolja. Vergilius gyerek- és ifjúkorában kisebb, könnyed, gyakorta pajzán témájú verseket ír, s ezek után alkotja meg a ma neki tulajdonított három nagy munkát. Az életművet megkoronázó *Aeneis* befejezése után élete zárószakaszában a filozófiával szándékozik foglalkozni, de ezt a tervét, csakúgy, mint az *Aeneis* befejezését, halála megghiúsítja. Erre az az életútra, s az ehhez kötődő életműre — kortársaihoz, például Antonio Beccadellihez hasonlóan — Janus több versében utal. A Donatusnál és Serviusnál megfogalmazódó vergiliusi minta követésével magyarázhatjuk az ifjúkori pajzán versek legitimációját, az ezeket követő nagyszabású epikus munkákat, s az életút végén a platonikus filozófia felé fordulást csakúgy, mint Janus erkölcsi makulátlanságának a kortársak számára oly fontos hangoztatását; s talán erre vezethetők vissza az Angelo Colocci-féle Janus-életrajz Janus származására vonatkozó állításai is.

A harmadik fejezet az *accessusok* két, összefüggő szempontjával, a tárgyválasztáshoz kapcsolódó indokkal (*causa*) és a művel elérendő eredményre irányuló szándék (*intentio*) szempontjaival foglalkozik. A felhozott példák alapján úgy tűnik, a két szempont elkülönítése fontos a Janus-versek utalásai értékelésekor.

A negyedik fejezet az *accessus* filozófiai hagyományában kialakult tudományfelosztásokat tárgyalja, részletesen azt a tudományfelosztást, amelyet Janus tanult a Guarino-iskolában. Ez a felosztás a legjobban Battista Guarino e tárgyú

tanévnnyitó beszédéből ismerhető meg. Az itt található felosztásban egyaránt megtalálhatók a téma szakirodalma által pszeudo-platonikusnak és pszeudo-arisztotelianusnak nevezett felosztás elemei. A platonikus felosztásnak felel meg a három fő rész, a *philosophia naturalis* – *moralis* – *rationalis*, a természetfilozófia, az erkölcsfilozófia és a logika. A *philosophia moralis* alrészai, a *philosophia monastica* – *oeconomica* – *politica*, az egyéni, háztartási és államfilozófia felosztása pedig az arisztotelianus hagyományt követi. Az erkölcsfilozófia első részének *monastica* elnevezése arra is utal, hogy a felosztás arisztotelianus része nem Guarino bizánci tanulmányai, hanem a skolasztika révén került be a rendszerbe. Battista a tudományok rendszerének forrásával kapcsolatban Cicero *Tusculanae disputationes*ének egy állítására hivatkozik, s ezt a helyet az erkölcsfilozófia fenti felosztása szerint értelmezi. A mai szemmel nézve különböző két hagyomány tehát Janus iskolájában egynek számít. Janus filozófiai költészetét illetően fontos, hogy a költészetben ebben a rendszerben rendeltetése és hatása miatt az erkölcsfilozófia részének számít.

Az ötödik fejezet a szónoklattani előgyakorlatokat tárgyalja mint olyan retorikai előírásokat, amelyek beszédek struktúráját, szempontjait határozzák meg, s ezeket a szabályokat, javasolt eljárásokat hozza kapcsolatba a Janus-epigrammákkal. Az előgyakorlatok egyik forrása, Quintilianus *Szónoklattana* az iskola nevelési rendszerének alapját adta, s a legfontosabb görög szerzők, Hermogenés és Aphthonios is rendelkezésre álltak Guarino könyvtárában. Az előgyakorlatok művelését Quintilianus mind a grammatikai, mind a retorikai képzésben javasolja. Számos Janus-epigramma példáján próbálom bizonyítani, hogy ezek a gyakorlatok ötletadóul szolgálhattak az epigrammák retorikai szerkesztéséhez, mintegy felkészítették a növendéket a nagyobb feladatokra. A *progymnasma*k használata azzal is indokolható, hogy az epigrammára Janus korában nem született általános, az epigramma struktúráját is megszabó meghatározás.

A hatodik fejezet a Guarino-, és főleg a Marcello-panegyricussal foglalkozik, azokkal az epikus költeményekkel, amelyeket szerzőjük is ezzel a műfajnévvel lát el. Janus maga Vergiliusra, s nem a XX. századi szakirodalom nagy része által

preferált Claudianusra hivatkozik a panegyricusok előszavában. A történeti hagyomány és a kortárs tanúbizonyságok áttekintése egyaránt azt igazolja, hogy a panegyricus és az eposz fogalma a késő-antik hagyománytól és a XIV–XV. századi humanisták idejéig tartó korban fedi egymást. A Donatus-féle Aeneis-kommentárban megfogalmazódó retorikus alkotásmóddal egyezően Janus — Guarino példájára — a nyers *materiát* a dicsőítő szándéknak megfelelően formálja meg, figyelembe véve a választott hős antik elődeit, a két híres ókori Marcellust. Történetének alakítása során mindkét panegyricusban az *Aeneis* kettős szerkezetét követve először a tudni vágyó utazó, majd a szó és a tett mezején diadalmaskodó hőst dicsőíti Guarinóban és Marcellóban. Mindkét panegyricus végén felbomlik a lineáris történetvezetés, valószínűleg vergiliusi mintára. A késő antikvitásból ismert minden erényt művébe foglaló Vergilius mintájával magyarázhatjuk a panegyricusok kiterőekben gazdag, mai szemmel terjengős voltát is.

A Várad-búcsúverssel foglalkozó hetedik és az *Ad animam suam*ot tárgyaló nyolcadik fejezet az *accessus*ok szempontjaiból indul ki. A hagyományosan a *propemptikon* műfajba sorolt Várad-vers a műfaji hagyomány szerint inkább a *propemptikon* párdarabjához, a *syntaktikon*hoz köthető. A műfaji hagyomány mellett a vers *causáját* tekintve számba kell venni az északi, hegyentúli vidékkel szembeni hagyományos humanista előítéleteket is. Janus feltételezett *intentiója* az északi táj beemelése a humanista lakott világba. Ebből kiindulva értelmeztem a szövegben az antik téglyalázó toposzok ellenkező értelmű, versengő célú felhasználását.

A nyolcadik fejezetben először az *Ad animam suam* különösen gazdag kutatástörténetének számbavétele, ezután az *accessus* szempontjai szerint haladó értelmezés, végül egy részletes magyarázat található. A vergiliusi életpálya mintájára Janus a platonikus filozófia felé fordul; ugyanakkor az itáliai kortársak szemében Ovidiusként jelenik meg. Az értelmi világból száműzött lélekhez írott platonikus versében mindkét költő hagyományának lehetőségeit felhasználja. A *philosophia monasticá*ba sorolható vers a költői műfajok közül számos szempontból a himnusszal vethető össze. A lélek megszólításának hagyományával kapcsolatban bizonyítani próbálok, hogy a verset nem csupán a középkori dialógusköltészetből ismert

test-lélek dialógus hagyományába illeszthetjük. Legalább ilyen súllyal eshet latba Platónra visszavezethető, a gondolkodást a lélek önmagával folytatott beszélgetésének tekintő filozófiai hagyomány, valamint Hadrianus császár lélekmegszólító versének ismerete. A szakmai közmegegyezés szerint a vers pesszimista, megkérdőjelezi az emberi létforma értelmét. Ám a platonikus filozófiai háttérrel is figyelembe vevő értelmezés alapján úgy tűnik, az *Ad animam suam*ban éppen a testbe költözött lélek dicsőítése olvasható — a pesszimistának ítélt részek pedig azokra a veszélyekre vonatkoznak, amelyek a legkiválóbb lelket is fenyegethetik a testbe költözéskor.

Az értekezés eddig nem kiaknázott források bemutatásával és felhasználásával járulhat hozzá az iskolai képzésben használt kézikönyvek szerepének bemutatásához és Janus Pannonius költészetének alaposabb megismeréséhez. A felhasznált források és szempontok nemcsak Janus versei és életpályája, hanem a következő századok latin és magyar költészete kutatásában is hasznosak lehetnek.

IV. Publikációk az értekezés tárgyköréből:

A Heliasok mítosza Janus Pannonius költészetében, Irodalomtörténeti Közlemények, 94(1990), 686–700.

Műfaji kompozíció, életrajzi háttér, utánpótlás és versengés Janus Pannonius Várad-versében, Literatura, (1993/1), 44–59.

Ad animam suam: Janus Pannonius platonikus elégiájáról = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, JPTE, 1996, 45–53.

Janus Pannonius filozófiai alapműveltségéről = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, JPTE, 1998, 25–35.

Something under the Cloak: On the Role of Rhetorical Introductory Exercises in Janus Pannonius' Poetry = Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, 34(1998), megjelenés előtt.